

HET NATUURRECHT (1)

Desiré Scheltens

Wanneer een studentenvereniging mij vraagt over 'het natuurrecht' te spreken, dan vraag ik mij af, wat bezielt hen en voor wie zien ze mij aan. Houden ze mij voor een achterblijver die de tocht naar het verleden niet heeft kunnen volgen? Houden ze mij voor iemand die een opvatting die hen ter harte gaat komt verdedigen? Wat bedoelen ze met de term 'hét natuurrecht'? Is het een soort eeuwige wettencodex die voor alle tijden en alle volkeren dezelfde is? Denken ze dat zo iets te verdedigen is en verwachten ze van mij dat ik die verdediging op mij zal nemen? Ziedaar een aantal vragen die ik mij stel wanneer ik word uitgenodigd om over hét natuurrecht te spreken.

De vragen waarmee ik mij aldus geconfronteerd voel, kan ik onmogelijk met 'ja' of 'neen' beantwoorden. De term 'natuurrecht' is te veelzinnig en een te zeer belaste term om er zich ongenueanceerd over uit te spreken.

Er is wel een betekenis van de term waar ik zonder meer achter sta en waarmee iets wordt aangeduid dat nagenoeg door niemand wordt ontkend. Die betekenis vat het natuurrecht op als de prejuridische norm(en) die aan een rechtsorde worden gesteld en die bovendien niet tot het gebied van het louter subjectieve kunnen worden herleid. Met het louter subjectieve bedoel ik dan zulke uitspraken waarin een mens zijn eigen totaal individuele, onbeargumenteerbare en onbediscussieerbare meningen uitdrukt. Wanneer ik een bepaalde soort koffie lekker vind en een ander geeft de voorkeur aan een ander merk, dan kunnen wij onze indrukken wel meedelen, maar de een kan tegenover de ander niet beargumenteren dat hij hetzelfde zou moeten denken. Zodra discussie wel mogelijk is, hebben we het gebied van het louter subjectieve verlaten en hebben we te maken met een zekere rationaliteit. Wat ik in de eerste plaats wil verdedigen, is dat er tegenover een rechtsorde normen gelden die enige rationaliteit bezitten en niet tot het louter subjectieve te herleiden zijn.

De radicale afwijzing van het aldus bepaalde natuurrecht noem ik rechtspositivisme, een opvatting over de fundamenteën van het recht die slechts weinige, maar wel enkele consequente verdedigers heeft gevonden. In dit positivisme zal men wel niet stellen dat een rechtsorde niet aan bepaalde normen kan of

moet beantwoorden. Wat echter wordt ontkend, is dat zulke normen op enige vorm van rationaliteit aanspraak kunnen maken. In heel de traditie van de rechtsfilosofie wordt de geldigheid van rationeel verantwoordbare prejuridische normen erkend. In heel die traditie is er dus in de hier gestelde betekenis over natuurrecht sprake. Dit geldt dan zowel voor Plato en Aristoteles als voor Thomas van Aquino en Hobbes, voor Locke en Rousseau, voor Marx en Hegel, voor Habermas en Rawls en nog zovele anderen. Dit betekent vanzelfsprekend niet dat over het natuurrecht of de prejuridische normen van de rechtsorde door al die auteurs op dezelfde manier wordt gedacht.

Er bestaan tussen al deze auteurs hemelsbrede verschillen in de manier waarop ze die normen trachten te funderen en over de inhoud die ze er aan toeschrijven. Voor sommige auteurs hebben die normen een theologisch fundament. Ze worden ontleend aan de heilige boeken zoals de Bijbel of de Koran. Ze berusten op een soort hemels decisionisme, een soort ondoorgrondelijke en onbegrijpbare goddelijke willekeur, waardoor zowel hun inhoud als hun fundering wordt bepaald (2). Soms wordt er enkel en alleen op de goddelijke wil een beroep gedaan om de absolute geldigheid van de prejuridische normen, evenals van alle andere ethische normen te verklaren. Dit is trouwens de manier waarop vele mensen nog steeds denken en die opvatting kan zich tevens op een lange filosofische traditie beroepen.

Anderen zijn voorstanders van de autonomie van de ethiek. Dit betekent dat het gebied van de ethiek geen ander fundament heeft dan de menselijke rede en dit betekent ook dat men in het kentheoretisch vlak op geen enkele manier een beroep op God doet. Tot die richting behoren Hugo de Groot, Immanuel Kant en vele anderen (3). Die autonomie sluit echter niet uit dat deze filosofen – zoals duidelijk het geval is bij Hugo de Groot en Kant – de uiteindelijke ontologische – in tegenstelling tot de kentheoretische – fundering, toch wel in een theologische dimensie hebben gezocht, wat dan weer niet het geval was voor auteurs als Marx en anderen.

Daarmee heb ik een beeld gegeven van de waaier van opvattingen wat betreft de fundering van de prejuridische normen. Er bestaat echter ook een nog grotere diversiteit wat betreft de inhoud van het zogeheten natuurrecht. Het verschil is zo groot dat veelal de term natuurrecht wordt gereserveerd voor de opvatting van de Aufklärungsfilosofen die het natuurrecht zien als een beknopte, maar wel eeuwige en onveranderlijke codex van prejuridische normen, te vergelijken met de Universele Verklaring van de Rechten van de mens. Zulk een opvatting is terug te vinden bij filosofen als Hobbes, Locke en Kant (4). Deze auteurs verdedigen echter, en wel als eeuwige en onveranderlijke natuurwetten, een aantal normen die in feite door een heel lange traditie vóór hen niet werden erkend en die ook na hen geen stand hielden. Dit is vooral het geval met de fundamentele normen van de klassiek liberale staat, in het bijzonder met betrek-

king tot het liberale eigendomsrecht.

Andere auteurs verdedigen als prejuridisch geldende normen diametraal tegengestelde opvattingen. Het privé-eigendom, wat voor Kant en Locke en ook voor de *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* als een onaantastbaar natuurrecht geldt, wordt door Marx als een aanslag op het natuurrecht beschouwd (5).

De grote diversiteit zowel wat betreft de fundering van het natuurrecht als de inhoud ervan, maakt begrijpelijk dat vele juristen, afgestemd als ze zijn op rechtszekerheid en precisie, met de idee van het natuurrecht geen raad hebben geweten. Het gevolg hiervan is dat vanuit hun standpunt een serie van zware objecten tegen de idee van het natuurrecht is aangevoerd. Om een beeld te schetsen van de bezwaren die tegen de idee van het natuurrecht werden ingebracht, zal ik mij hier laten leiden door de opvattingen van een der meest consequente bestrijders van het natuurrecht, namelijk Hans Kelsen. Ik zal bij elk van de objecten van Kelsen ook onmiddellijk aangeven hoe ik meen ze te moeten beoordelen.

Volgens Kelsen is het natuurrecht uiteraard conservatief. Hij beweert uitdrukkelijk dat alle natuurrechtstheorieën "einen durchaus konservativen Charakter hatten" (6). Immers wie meent in het bezit te zijn van eeuwige en onveranderlijke normen zal niet bereid zijn diezelfde normen te laten aantasten. Hij zal ze tegen alle vermeende revolutionairen en nieuwlichters blijven verdedigen.

Hoe moeten we zulk een objectie beoordelen? Ik moet bekennen dat ze mij nogal onbegrijpelijk voorkomt. Het kan ongetwijfeld gebeuren dat er wordt vastgehouden aan vermeend onaantastbare waarden die in feite toch niet zo onaantastbaar zijn. Maar dan moet niet over het hoofd worden gezien dat zij die deze onaantastbare normen bestrijden, zich evenzeer op prejuridische normen beroepen en dat elke revolutie, zowel de Franse Revolutie als de Communistische Revolutie — om maar bij de voornaamste te blijven — zich in feite hebben beroepen op de onrechtvaardigheid van de heersende rechtsorde. Ze hebben zich dus evenzeer op prejuridische normen gesteund, waarmee ze de tegengestelde prejuridische normen die de bestaande rechtsorde moesten dragen, hebben willen aantasten. De geschiedenis laat ons een beeld zien van het natuurrecht dat evenzeer revolutionair als conservatief is. Met Welzel kan ik zelfs stellen dat de idee van het natuurrecht het duidelijkst op de voorgrond treedt in revolutionaire tijden (7).

Als het waar is dat de idee van het natuurrecht zowel conservatief als revolutionair kan zijn, dan komen we vanzelf bij een tweede bezwaar dat Kelsen tegen de idee van het natuurrecht aanvoert. Die objectie luidt als volgt: Wanneer het natuurrecht de meest tegenstrijdige inhouden kan krijgen, wanneer het zowel voor de meest extreem liberale opvattingen kan worden ingeroepen als door het marxisme, wat heeft het dan nog te betekenen? Welke oriëntatie kan er gelegen

zijn in een woord dat alle richtingen tegelijk kan aanduiden? Men zal de objectie van Kelsen — die trouwens zeer vaak en door velen wordt herhaald — niet kunnen bestrijden door de tegenstrijdigheden op het gebied van het natuurrecht te ontkennen. Die conflicten deden zich niet alleen voor in het verleden, ze spelen zich af onder onze ogen waar de meest tegenstrijdige opvattingen als prejuridische normen worden gehanteerd, waar zowel Nozick en Hayek, als Bloch, Habermas, Apel en vele anderen zich op prejuridische normen ter beoordeling van de heersende rechtsorde beroepen en waarbij het uiteraard onverschillig is of ze die prejuridische normen al dan niet met de term natuurrecht aanduiden. Maar al kunnen we die tegenstrijdigheid niet ontkennen, dan moeten we ons toch afvragen of tussen die tegenstrijdige opvattingen nog enige discussie mogelijk is, of er nog enige zinvolle mogelijkheid bestaat met Nozick en Hayek, met Marx en Klenner enige discussie aan te gaan (8). Wanneer men dit gesprek voor zinvol houdt, dan moet dat uiteraard daarop berusten dat er tenminste impliciet in beide tegengestelde opvattingen een gemeenschappelijke intentie aanwezig is waaruit ze voortvloeien en waarmee ze kritisch kunnen worden geconfronteerd. Wie elke vorm van natuurrecht loochent, moet ook elk zinvol gesprek tussen contradictorische theorieën over maatschappelijke rechtvaardigheid prijsgeven. Zulk een stelling schijnt wel erg zware consequenties mee te brengen.

Komen we tot een volgende objectie. Kelsen, met vele anderen, is de mening toegedaan dat de idee van het natuurrecht enkel en alleen verdedigbaar is binnen een religieuze context, namelijk door mensen die geloven in het bestaan van God. “Enkel en alleen wie gelooft dat er een God bestaat die deze wereld geschapen heeft en de mensen naar zijn evenbeeld heeft gemaakt, zo schrijft hij, kan consequent een natuurrecht verdedigen”. Want, zo verklaart hij elders: “Er is geen imperatief zonder een imperator; geen bevel zonder een bevelgever” (9). Of nog: “Zonder theologie is er geen sprake van een praktische rede”. Onnodig te zeggen dat Kelsen hiermee voorbijgaat aan de ethische opvattingen van vele filosofen als Grotius, Kant, Fichte, Hegel, om slechts enkele grote namen te vermelden. De vanzelfsprekendheid waarmee hij zijn opvatting poneert, getuigt op dit punt niet van grote diepzinnigheid. Ze berust op een karikatuurale voorstelling van God als een willekeurige imperator, waarin geen mens kan geloven en tegelijk op een opvatting over de mens als ethisch neutraal wezen die mijns inziens volkomen fictief is.

Daarmee doe ik natuurlijk nogal zwaarwegende uitspraken, die ik in deze context slechts ten dele kan beargumenteren. Ik wil er wel op wijzen dat wij met de opvattingen van Kelsen over de religieuze dimensie en de ethiek bij de eigenlijke kern van de problematiek aangaande het natuurrecht zijn aangeland. Ik zei al dat Kelsen zich God voorstelt als een willekeurige imperator, die om het even welke wetten kan stellen aan een mensheid die uit zichzelf volkomen stuurloos

is en geen normen kent. Dit laatste is inderdaad, ook naar de mening van Kelsen zelf, het meest beslissende punt. Maar welk is die basis-opvatting? Kelsen schrijft: "Het logische onderscheid tussen zijn en behoren en de onmogelijkheid om langs de weg der logische gevolgtrekking uit het gebied van het ene in dat van het andere te geraken, is één van de essentiële punten van de zuivere rechtsleer" (10). Het is niet enkel één van de essentiële punten, het is het allesdragende fundament. Waar het hier om gaat is de fundering van de ethiek. Dat zal wel niemand verbazen, aangezien het natuurrecht niets anders is dan het geheel van de ethische normen die ten aanzien van het recht kunnen worden aangevoerd. De visie van Kelsen met betrekking tot dit probleem berust op de stelling dat de oorspronkelijke ervaring van een mens ethisch volkomen neutraal is. Elke filosofie, elke ethiek ook, is niets anders dan de explicitering van wat in de oorspronkelijke menselijke ervaring is gegeven. Is die ervaring ethisch neutraal, dit wil zeggen: bevat ze geen enkele ethische oriëntatie, dan kan ik daar ook nooit enige ethische norm uit deduceren. Evenmin als ik uit een leeg glas bier kan drinken, kan ik uit een ethisch neutrale ervaringswereld ethische normen tevoorschijn halen. Evenmin als ik uit premissen een conclusie kan trekken die met die premissen niets van doen heeft, evenmin kunnen louter feiten aanleiding geven tot het beargumenteren of funderen van normen. Er zijn wel af en toe auteurs die een poging wagen om uit louter zijn, dit is het puur feitelijke of het ethisch neutrale, toch ethische normen te deduceren. Maar zulke pogingen hebben geen zin en aan Kelsen moet worden toegegeven dat uit wat hij noemt het pure 'zijn' geen normen kunnen worden gededuceerd. Daarover is geen discussie mogelijk. Wat echter wel bediscussieerbaar is, is de vraag of de oorspronkelijke ervaring van een mens ethisch neutraal is. Hierop moet het antwoord negatief zijn en daarin ligt het enig mogelijke antwoord op het positivisme van Kelsen en de enige mogelijke fundering van het natuurrecht.

Waarom moet het antwoord op de gestelde vraag negatief zijn? Welk motief kunnen we aanvoeren om van een oorspronkelijke ethische ervaring te spreken? Waarin ligt de uiteindelijke fundering van de ethiek? Het antwoord op die vraag is niet het bestaan van een goddelijke imperator. Zulk een antwoord, hoezeer ook verspreid vooral bij gelovige mensen, acht ik slecht en bereikt helemaal niet wat het beoogt. Het biedt niet alleen geen fundering voor de ethiek. Het komt ze veeleer ondermijnen en biedt bovendien een verwrongen en karikaturaal beeld van de religieuze dimensie (11). Kentheoretisch berust de erkenning van ethische normen niet in het weten van — of het geloof in Gods bestaan. Veeleer is het omgekeerde het geval. Maar deze stellingen kan ik hier nu wel niet voldoende beargumenteren.

De ethische normen worden uit niets afgeleid. Ze zijn met onze meest oorspronkelijke ervaring zozeer verweven, dat wij ons leven als totaal neutraal, als getekend door de radicale afwezigheid van goed en kwaad niet kunnen in-

denken. Ik kan al wat mij kan worden aangedaan, al wat er in de wereld gebeurt of kan gebeuren, niet indenken als resultaat van macht, zonder daarbij enige beoordeling naar het criterium van goed en kwaad te betrekken. Die oorspronkelijke en spontane beoordeling van goed en kwaad is geen kwestie van subjectief aanvoelen, dat van individu tot individu kan verschillen, dat louter cultuur- en tijdgebonden is. Het is veeleer een kwestie van redelijkheid en rationaliteit. Wij staan in de wereld tegenover de natuur, tegenover de maatschappij, als mensen, dit is als mensen die niet instinctief door spontane neigingen en impulsen worden gedreven, maar die in staat zijn zichzelf, hun doen en laten ter discussie te stellen. Wij zouden als redelijke wezens ons zelf te kort doen, ons eigen mens-zijn verminken, door onredelijk te zijn in een gedrag. Als redelijk wezen weten wij ons geroepen om aan ons zelf, onze eigen redelijke aard getrouw te zijn in ons gedrag.

Niemand kan er ons toe dwingen te erkennen dat $2 \times 25 = 50$, maar het zou onredelijk zijn iets anders te blijven volhouden. Ook wanneer het in ons na-deel uitkomt dat $2 \times 25 = 50$, zullen we toch de onredelijkheid en de onhoudbaarheid zien van elke andere bewering. Zou het ook niet onredelijk zijn ons in ons gedrag enkel te oriënteren op wat wij momenteel als goed-voor-ons, nuttig-voor-ons beschouwen, zonder rekening te houden met wat goed is en door iedereen in principe als goed moet worden erkend? De integratie van ons gedrag in de gemeenschap van alle mensen, dat is de redelijkheid die aan ons als norm zelf wordt gesteld, een norm die we moeten volgen, willen wij als redelijke mensen handelen. Wij staan niet in een wereld van neutrale feiten of dingen, zoals Kelsen voorwendt. Wij staan als redelijke mensen in een gemeenschap met andere vrije en redelijke mensen en de redelijkheid die ons wezenlijk kenmerkt zouden we schenden door onredelijk, dit is egoïstisch te handelen.

We weten allemaal wat het woord 'idiot' betekent. Het is een persoon die in zijn eentje staat te praten en alle communicatie met de anderen verloren heeft. Het woord idiot komt van het Griekse 'Idiotes' en betekent 'particulier', 'individu'. Wie zo particulier is, zo individueel dat hij met anderen geen rekening houdt, schaadt zichzelf, ontkent de wet die in de redelijkheid ligt besloten. Die wet is de grondwet van de ethiek. Redelijkheid van het handelen en zedelijkheid zijn identiek, en daarom heet de zedenwet de wet van de *praktische rede*. De opvatting die ik hier zo bondig weergeef vinden we terug zowel bij Kant en Hegel als bij Habermas, Apel, Rawls en anderen.

Hebben we daarmee uitgelegd wat het natuurrecht betekent? Is die verwijzing naar de redelijkheid niet al te mager om natuurrecht te heten? Ik meen dat wij met die fundamentele norm van de ethiek ook het enige echt universele en boventijdelijke criterium van alle natuurrecht hebben aangegeven. Ik wil daarbij opmerken dat ik over het 'criterium' van het natuurrecht spreek. Van uit die norm zullen we moeten oordelen over de theorieën die in een bepaalde cul-

turele context worden verkondigd, over de instituties die bestaan en worden verdedigd en becritiseerd. Kortom over het hele juridische discours van een bepaalde periode. Van uit dat criterium zal bijvoorbeeld een discussie tussen liberalisme en communisme worden gevoerd; van uit dat criterium – wat toch samenvalt met de erkenning van de inherente waardigheid van elke mens (12) – zal over allerlei problemen van mensenrechten, politieke situaties, maatschappelijke toestanden worden gesproken.

Is het natuurrecht dan veel meer dan een basis van discussie? Eigenlijk niet. Het is wel de garantie dat de discussie een redelijke basis heeft, die tot uitgangspunt dient bij de behandeling van alle mogelijke concrete problemen, waarin dan ook tijd en plaats, cultureel niveau en economische ontwikkeling een rol spelen. De rationaliteit van alle meer concrete normen die worden gehuldigd en van de wijze waarop problemen worden opgelost zal dan afhankelijk zijn van de duidelijkheid waarmee ze door het uiteindelijke fundament van alle ethiek en natuurrecht wordt geëist (13).

Noten

¹ Lezing gehouden op uitnodiging van studenten van een rechtenfaculteit die het thema 'Het natuurrecht' besproken wilden horen.

² Deze doctrine vindt vertegenwoordigers in het voluntarisme van de late middeleeuwen.

³ Ook in de Oudheid en de Middeleeuwen zijn er duidelijke uitspraken terug te vinden waarin deze autonomie wordt verdedigd. Als voorbeeld kunnen al die uitspraken dienen waarin wordt verklaard dat het goede niet werkelijk goed is omdat God (of de Goden) het zo hebben bepaald of gewild, maar dat God het goede heeft gewild omdat het goed is.

⁴ Bij elk van deze auteurs kan men een hele serie zogenaamde natuurwetten vinden die als eeuwige, onveranderlijke en zelfs als goddelijke wetten worden voorgesteld, terwijl ze in feite eenvoudig de weergave zijn van de in hun tijd heersende denksfeer. Dit geldt niet minder voor Kant dan voor Hobbes, Locke en anderen.

⁵ Het art. 2 van de *Déclaration* van 1789 zegt: "Le but de toute association politique est la conservation des droits naturels et imprescriptibles de l'homme; ces droits sont la liberté, la propriété, la sûreté et la résistance à l'oppression". Wie dit artikel met open ogen leest, zal daarin de grondtrekken van de leer van het maatschappelijk verdrag erkennen en zal ook begrijpen dat Marx de daarin besloten opvatting over de mensenrechten niet zonder reden egoïstisch noemt.

⁶ *Reine Rechtslehre* 1960, p. 435.

⁷ "Die hohen Zeiten des Naturrechts sind stets die der Revolutionären Naturrechtslehren gewesen, wo im Kampf gegen erstarrte Lebensformen die Grund-

lagen einer neuen Ordnung entworfen und durchgesetzt sind." H. Welzel, *Naturrecht und materiale Gerechtigkeit*, 1957, p. 242. Cfr. A. Camus, *L'homme révolté*, 1951, p. 28 : "L'analyse de la révolte nous conduit au moins au soupçon qu'il y a une nature humaine comme le pensaient les Grecs et contrairement aux postulats de la pensée moderne. Pourquoi se révolter s'il n'y a, en soi, rien de permanent à préserver."

⁸Kelsen schrijft (*Was ist die reine Rechtslehre?* in: *Die Wiener Rechtstheoretische Schule*, 1968, vol. 1, p. 614) : "Sie (d.i. de 'Reine Rechtslehre') weist den Anspruch der Naturrechtslehre, die Frage der Gerechtigkeit beantwortet zu haben, mit dem Hinweis auf die Tatsache zurück, dass die verschiedenen Lehrer des Naturrechts in der Beantwortung dieser Frage zu den widersprechensten Ergebnissen gelangen und die Frage der Gerechtigkeit so umstritten ist wie je." Maar ook als aangenomen wordt dat over 'de rechtvaardigheid' nooit eensgezindheid heeft bestaan of zelfs zal bestaan, dan blijkt daaruit nog niet dat de discussie zinloos is.

⁹In een in het Frans gestelde artikel : *Positivismisme juridique et doctrine du droit naturel* (in : *Mélanges Dabin*, 1963, p. 142) schrijft Kelsen : "Cette croyance religieuse est en fait à la base de la doctrine du droit naturel, telle qu'elle était déjà préconisée dans l'antiquité, spécialement dans la philosophie stoïcienne, et, plus tard, par la théologie chrétienne. Ce n'est que parce qu'il est en dernier ressort d'origine divine, que le droit naturel peut se dire, contrairement au droit positif, immuable, valable pour toujours et partout, formant à ce titre, le critère absolu de la justice ou de l'injustice de toutes les lois positives".

¹⁰"Die logische Unterscheidung zwischen Sein und Sollen und die Unmöglichkeit im Wege einer logischen Schlussfolgerung aus dem Bereich des einen in den des anderen zu gelangen, ist eine der wesentlichen Positionen der Reinen Rechtslehre", *Was ist die reine Rechtslehre?* in : *Die Wiener Rechtstheoretische Schule*, 1968, vol. 1, p. 614.

¹¹In dit perspectief kan er van een *inherent* waardigheid van de mens geen sprake zijn. De mens is uit zichzelf zonder waarde, maar ontleent zijn waarde en onaantastbaarheid aan een van boven komend uiterlijk bevel. De mens wordt gezien als een bankbiljet dat ook slechts waarde heeft dank zij de garantie van de Nationale Bank. God wordt hier voorgesteld als een 'willekeurige keizer' die in zijn rijk kan doen wat hij wil.

¹²De universaliteit of de principiële universaliseerbaarheid van gedragsnormen (eerste formule van Kants categorische imperatief) valt *inhoudelijk samen* met de erkenning van de mens en elk vrij wezen *als absoluut doel* (tweede formule). Immers wie zijn gedrag zo richt dat hij principieel de instemming van elkeen moet kunnen krijgen houdt rekening met de anderen, erkent hen als zelfstandig.

¹³In zijn *Sociale Wijsbegeerte*, Deel II, 1967, p. 39 schrijft M.G. Plattel : "De opvatting van een natuurrecht als een a-historische werkelijkheid die de mens geheel expliciet begripmatig in zijn boventijdelijkheid en onveranderlijkheid zou kunnen, moet afgewezen worden. De mens beschikt niet over een 'overschouwende blik': het zicht op het absolute ideaal is slechts vanuit een gesitueerd bewustzijn mogelijk. Wanneer het natuurrecht volgens een idealisti-

sche opvatting als een gekende a-historische werkelijkheid wordt opgevat, ver-
wordt het tot een ding, waarover de mens kan beschikken. De mens heeft deze
werkelijkheid niet in pacht, zoals natuurwetdogmatici ten onrechte menen".
Met deze visie kan zonder meer worden ingestemd op voorwaarde dat er toch
zo iets als een boventijdelijk referentiepunt blijft dat telkens opnieuw om
interpretatie vraagt. Wanneer er helemaal geen boventijdelijk referentiepunt
bestaat, is een volslagen relativisme niet te vermijden. Daaruit zou dan volgen
dat begrippen als 'voortgang' en 'decadentie' betekenisloos worden.

PERSONALIA

Sabine Alexander is historica en heeft in dit vakgebied essays en recensies gepubliceerd

Raoul Bauer is de auteur van *Vézelay, een verhaal van vrijheid en macht* (1987)

Desiré Scheltens publiceerde als rechtsfilosoof onder meer *Mens en mensenrechten* (1981) en *Inleiding tot de wijsbegeerte van het recht* (1983)

Jo Tollebeek is werkzaam in het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek; als historicus publiceerde hij essays en recensies

Fernand Vandamme publiceerde onder meer *Waarheid, Taal en Kunst* (1985), *Politieke wijsbegeerte* (1986) en *Informatica : leer van symboolverwerkende systemen* (1986).

AGENDA

Het thema van de studiedagen van het Leuvense *Wijsgerig Gezelschap* is 'Geschiedfilosofie'; op 9-10 mei zullen Bart Verschaffel, F.R. Ankersmit en Carlo Ginzburg de inleidende sprekers zijn (Kard. Mercierplein 2, 3000 Leuven).